

Struggling for Civility.

The Idea and the Reality of Civil Society.

An Interdisciplinary Study with a Focus on Russia

Promotie 30 May 2012, Radboud Universiteit Nijmegen

Biografie

Olga Hoppe-Kondrikova (Moskou, Rusland, 1980) studeerde Religiewetenschappen en Engelse taalkunde (bachelor) in Moskou en Interculturele theologie (master) aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2003 won zij de prijs voor de beste masterscriptie van haar faculteit. Haar promotieonderzoek is begeleid vanuit het Centrum voor Ethiek en de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit. Voor de sponsoring van dit internationale project waren meerdere externe partijen betrokken, waaronder het Prins Bernhard Cultuurfonds.

Dit multidisciplinair onderzoek biedt een nieuw blik op de waarde en de functie van de burgerlijke maatschappij in een moderne samenleving. Centraal in de studie staat de vergelijking tussen het concept en de realiteit van de burgerlijke maatschappij in zowel het Westen als in Rusland. Vanuit een ethisch en intercultureel perspectief brengt de auteur recente politieke, maatschappelijke, economische en culturele ontwikkelingen in kaart en legt overkoepelende verbanden met de vooruitstrevende wetenschappelijke theorieën.

In het Westen zijn het democratische bestuursmodel en de vrije markteconomie ondenkbaar geworden zonder het publieke middenveld. Deze driehoekrelatie reguleert het evenwicht tussen de krachten van de overheid, van de markt en van de non-gouvernementele organisaties (NGO's). De rechtstaat, een goed functionerend institutioneel netwerk en breed sociaal vertrouwen zijn de randvoorwaarden voor het succes van dit model. De burgerlijke maatschappij vereist een onafhankelijk publiek platform waar de burgers hun belangen op een rechtmatige en legale manier kunnen behartigen. Hierdoor kunnen burgers politieke besluitvorming en markt-tendenties beïnvloeden.

Aangezien de burgerlijke maatschappij een authentiek product van de Westerse democratie is, twijfelde men tijdens de *perestrojka* in Rusland of de burgerlijke maatschappij wel een adequaat instrument zou zijn voor het realiseren van de noodzakelijke hervormingen. In hedendaags Rusland is de burgerlijke maatschappij sinds ruim twintig jaar een realiteit: er bestaat een netwerk van publieke organisaties die functioneren op de grens van de politiek, het bedrijfsleven en de privé-sfeer. Tegelijkertijd blijft de burgermaatschappij voor Rusland een vrij nieuwe en onbekende realiteit. Ze wordt continu verdrukt tussen het economische individualisme en het politieke autoritarisme en moet vechten voor een plaats tussen de staat en de markt. Hoewel de Russische burger over het algemeen positief is over het nieuwe democratische regime in Rusland, is de laatste jaren de vraag gerezen of de burgerlijke maatschappij en de liberale democratie überhaupt deel uitmaken van de genetische code van de Russische politieke cultuur. Het doel van deze studie is een evaluatie te geven van deze complexe vraagstukken.

Burgerlijke maatschappij: een normatief concept en een maatschappelijke realiteit

De auteur benadert het begrip ‘burgerlijke maatschappij’ als een idee en als een maatschappelijk fenomeen omdat dit begrip zowel het normatieve concept als de sociale realiteit aanduidt. Deze tweedeling loopt als een rode draad door het onderzoek. In de inleiding wordt een theoretisch kader geschetst dat onderscheid maakt tussen deze twee analytische componenten. In hoofdstuk twee bestudeert de auteur de burgerlijke maatschappij als een sociaalmoreel concept en als een onmisbaar element van het democratische systeem. Als idee belichaamt de burgerlijke maatschappij de visie op een open, pluralistische en liberale samenleving, waarbij vrijwillige en spontane associatie centraal staat. Als maatschappelijk fenomeen fungeert de burgerlijke maatschappij als een netwerk van publieke organisaties die onafhankelijk zijn van de staat en die invloed kunnen uitoefenen op politieke beslissingen. Fundamentele waarden van de burgerlijke maatschappij zijn vrijwillige associatie en dissociatie tussen burgers, individuele autonomie en rechten, pluraliteit, legaliteit, gelijkheid, openbaarheid en publieke verantwoording. Daarmee vormt de burgerlijke maatschappij een randvoorwaarde voor de totstandkoming van een gezonde en goedfunctionerende liberale democratie. Omgekeerd voorziet een democratisch systeem in de noodzakelijke voorwaarden voor het bestaan van de burgerlijke maatschappij, zoals de rechtsstaat en de constitutionele erkenning van politieke-, sociale- en mensenrechten.

De democratische transformaties in Oost- en Midden-Europa hebben bevestigd dat een robuuste burgerlijke maatschappij niet spontaan kan ontstaan. Integendeel, het vereist een grondige voorbereiding op institutioneel niveau en in de sfeer van publieke ethiek. Dit heeft Westerse wetenschappers geïnspireerd om de vraag te onderzoeken of de burgerlijke maatschappij een ‘goede maatschappij’ is en waarom. De auteur bestudeert de morele dilemma’s die inherent zijn aan een normatieve fundering voor de burgerlijke maatschappij. Het kerndilemma van het discours is

hoe men individuele vrijheid kan verzoenen met het gemeenschappelijke belang. De auteur heeft diverse oplossingen van dit dilemma in twee theoretische stromingen verdeeld, namelijk de liberale theorie van de burgerlijke maatschappij en de theorie van deliberatieve democratie. De liberale theorie is niet één theorie maar omvat diverse concepties die verenigd zijn in de onderstelling dat de hedendaagse burgerlijke maatschappij een polycentrisch en pluralistisch karakter heeft. De aanhangers van de theorie van deliberatieve democratie erkennen dat de gemeenschappelijke visie in de moderne gedifferentieerde maatschappij samengesteld is uit verschillende conflictueuze opvattingen van haar burgers. Ze wijzen naar publieke redenering en rationele consensus als de oplossing voor de potentiële conflicten tussen uiteenlopende maatschappelijke visies.

Burgerlijke maatschappij als een ‘spin-off’ van maatschappelijke differentiatie

Hoofdstuk drie werpt een sociologische blik op het probleem van pluralisme en suggereert daarmee een sociologische inbedding in de theorie van de burgerlijke maatschappij. Vanuit dit bredere sociaalwetenschappelijke kader analyseert de auteur de structuur en de dynamiek van de moderne samenleving. Het sleutelbegrip in het sociologische exposé van de moderne maatschappij is differentiatie, een begrip dat verschillende interpretaties kent binnen de sociologie. Max Weber ontwikkelde de theorie van differentiatie van waardesferen. Talcott Parsons benadrukte het structurele aspect in het proces van maatschappelijke differentiatie. Daarbij conceptualiseerde hij de burgerlijke maatschappij als een subsysteem van “*societal community*” die een integratieve functie uitvoert. Niklas Luhmann weigerde om de burgerlijke maatschappij tot één bepaald subsysteem van de gedifferentieerde maatschappij te reduceren en pleitte voor een waardevrije conceptie van de burgerlijke maatschappij in termen van *Gesellschaft*.

De theorie van functionele differentiatie beschrijft het proces van onttakeling van de

premoderne hiërarchische sociale orde en het ontstaan van een complexe pluralistische en zelfsturende moderne maatschappij. Het concept van de burgerlijke maatschappij is gebaseerd op de visie van een liberale, pluralistische en tolerante maatschappij en stemt daarom overeen met het model van een functioneel gedifferentieerde maatschappij (*Gesellschaft*). De theorie van functionele differentiatie completeert het politiek-filosofisch debat over de burgerlijke maatschappij omdat deze een empirische referent biedt voor de normatieve principes die ten grondslag liggen aan de burgerlijke maatschappij, zoals autonomie, pluraliteit, gelijkheid, vrijwillige associatie en dissociatie, publiekelijkheid en legaliteit.

Religie in de publieke ruimte: individualisme en samenhang

In hoofdstuk vier wordt een religieus perspectief geïntroduceerd. Aangezien het concept van de burgerlijke maatschappij een liberale en seculiere wereldvisie veronderstelt, lijkt dit in strijd te zijn met de religieuze wereldvisie. Deze problematische verhouding wordt benaderd vanuit een historisch en intercultureel perspectief. Ten eerste bestudeert de auteur de verhoudingen tussen religie en secularisme binnen het Westerse christendom. Zij toont aan dat religie en secularisme niet elkaars antagonisten zijn, maar eerder verweven zijn in een relatie van wederzijdse beïnvloeding. Vervolgens wendt de auteur zich tot de Russische geschiedenis en onderzoekt de verhoudingen tussen het Orthodoxe christendom en de seculiere maatschappij in Rusland. Dit historische onderzoek laat zien hoe de Russische staat door de nationalisatie van de Russische Orthodoxe Kerk de dualistische tendens binnen de Orthodoxie versterkte. Ten slotte wordt een religieuze conceptie van de burgerlijke maatschappij voorgesteld op basis van de theorieën van Semën Frank en Vladimir Solov'ëv.

Deze filosofen funderen een liberale christelijke visie van een pluralistische en tolerante burgerlijke maatschappij op concepten uit de Orthodoxe theologische traditie. Het concept *sobornost'* kan uitgelegd worden als de ontologische eenheid van

alle individuen in een gemeenschap zonder dat deze hun unieke persoonlijkheid verliezen. Deze spirituele eenheid van *sobornost'* wordt in empirische vorm uitgedrukt als *obshchestvennost'*, oftewel de publieke sfeer. Het morele streven naar de spirituele eenheid wordt gemotiveerd door het ideaal van *Bogochelovechestvo*, of Godmensdom.

Met deze discussie wordt het theoretische deel van het onderzoek afgesloten. Vanuit de verworven theoretische inzichten analyseert de auteur het specifieke karakter van de burgerlijke maatschappij in post-sovjet Rusland.

Opkomende democratieën: de kracht van de publieke moraal en vertrouwen

Hoofdstuk vijf onderzoekt het probleem van institutionele zwakte van de Russische burgerlijke maatschappij in de context van de publieke moraal. Het accepteren van de democratische constitutie is niet voldoende voor een succesvolle transitie naar een democratisch model. Een adequaat functionerend institutioneel netwerk en burgerethos zijn noodzakelijk voor het ontstaan en de ontwikkeling van de burgerlijke maatschappij in een nieuw democratisch regime. Deze veronderstelling laat de twee verbonden problemen zien waarmee de jonge burgerlijke maatschappij in Rusland geconfronteerd wordt. Aan de ene kant worstelt de burgerlijke maatschappij met het probleem van institutionele zwakte, aan de andere kant lijdt zij aan een gebrek aan moreel bewustzijn van haar postcommunistische burgers. Door het probleem van institutionele zwakte in verband te brengen met publieke ethiek toont de auteur aan dat het institutioneel deficit een gevolg is van sociaal wantrouwen en vervreemding van participatie in publieke organisaties.

De samenleving in post-sovjet Rusland wordt gekenmerkt door een diepgaand dualisme dat evident is op het niveau van de politiek, de economie en de publieke ethiek. Met betrekking tot de politiek stagneert de emancipatie van de publieke sfeer doordat de staat de politieke macht monopoliseert. De regeerperiode van Putin wordt gekenmerkt door een hybride bestuursmodel. Aan

de ene kant erkent de staat burgerrechten, zoals een publieke opinie en verkiezingsrechten. Aan de andere kant probeert de staat het publieke leven meer te controleren, onder andere door diverse artificiële fora voor burgerparticipatie op te richten zoals de Openbare Kamer van de Russische Federatie. Dit hybride bestuursmodel van Putin wordt om deze reden ook wel een 'imitatie democratie' genoemd. De staat onderschat de normatieve waarde van de burgerlijke maatschappij en ziet deze eerder als een dreiging voor haar monopolistische macht dan als een noodzakelijk element en partner in het democratische bestuur. Hoe meer de staat probeert het politieke landschap te egaliseren, hoe minder vrijheid de burgerlijke maatschappij geniet. Zodoende groeit het wederzijdse wantrouwen tussen de staat en de burgerlijke maatschappij.

Op sociaaleconomisch niveau is de Russische samenleving duidelijk gepolariseerd. Hoewel de hervormingen in de vroege jaren negentig de markteconomie in gang hebben gezet, hebben ze ook geleid tot een onrechtvaardige verdeling van economische middelen. Hiermee is een kloof geschapen tussen de nieuwe financiële elite en een meerderheid van teleurgestelde en gedesoriënteerde burgers. Vermoedelijk daarom hebben veel Russen het politieke programma van Putin toegejuicht, waarin publieke orde, economische stabiliteit, sociale rechtvaardigheid en strenge overheidscontrole over de corporatieve sector als politieke speerpunten werden gepresenteerd.

Op het niveau van de publieke ethiek is het dualisme nog duidelijker te onderscheiden. De gemiddelde post-sovjet burger ondersteunt het idee van de democratie in abstracte termen, maar weigert in democratische instituties te participeren. De economische liberalisatie en de gegeven politieke vrijheden hebben aan de gemiddelde Russische burger niet de verwachte voordelen gebracht. Russen zijn teleurgesteld in de democratische hervormingen en vertrouwen liever instituties die voorspelbaarheid en stabiliteit garanderen zoals de president, de Russische Orthodoxe Kerk, het leger en de nationale veiligheidsdienst. Aan de andere kant wantrouwen Russische burgers de instituties die individuele

participatie en verantwoordelijkheid veronderstellen zoals het parlement, de rechtbank, vakbonden, lokale autoriteiten en politieke partijen.

Stappenplan voor de verzelfstandiging van de burgerlijke maatschappij

De auteur stelt drie maatregelen voor om het democratische project in Rusland te faciliteren: (1) het bevorderen van sociale differentiatie, (2) ruimte geven aan de autonome en rationele opinie van de burgers en (3) het effectief institutionaliseren van spontane burgerlijke initiatieven. Deze maatregelen dienen ertoe om een effectieve dialoog tussen de maatschappij en het politieke systeem te bevorderen.

Ten eerste leidt sociale differentiatie tot een gediversifieerd politiek landschap omdat er in een gedifferentieerde zelfsturende maatschappij meer kanalen bestaan voor een open communicatie tussen de politiek en de maatschappij. Ten tweede hebben burgers een legitieme ruimte nodig voor vrij publiek debat, waarin zij een autonome en rationele opinie kunnen uiten. De Russische staat dient zich bewust te zijn van haar dienende rol, zij is immers één van de functies die de maatschappij zelf in het leven heeft geroepen. Het is het publiek dat de democratische staat van de noodzakelijke feedback voorziet in de vorm van consensus en hierbij de kernfunctie van het politieke systeem ondersteunt. Ten derde vereist het uiten van een autonome en rationele opinie een effectieve institutionalisering van spontane burgerlijke initiatieven. Omdat de Russische burgerlijke maatschappij een tekort heeft aan institutionele communicatiekanalen met de staat, kunnen de burgers hun voorkeuren en belangen moeilijk overbrengen aan de politieke macht. Publieke ontevredenheid uit zich daarom vooral in (agressieve) vormen van protest. Een aanzienlijk deel van de burgerlijke maatschappij in Rusland komt hierdoor terecht in een netwerk van informele, ongesanctioneerde en niet-geregistreerde organisaties.

De auteur concludeert dat de uiteindelijke betekenis van de democratische transformaties

niet alleen bestaat uit het veranderen van de politieke, economische en constitutionele structuren van een postcommunistische maatschappij, maar ook uit het overbruggen van de kloof tussen de nominale democratie en de feitelijke goedfunctionerende democratie. Dit kan bereikt worden door de hiërarchische relaties tussen de staat, de maatschappij en het individu te vervangen door een cultuur van zelforganisatie en zelfbestuur. Deze verandering vereist echter dat burgers vertrouwen hebben in zichzelf, elkaar en het systeem van de democratie. Sociaal vertrouwen en burgerethos zijn daarom de belangrijkste voorwaarden voor participatie in de burgerlijke maatschappij.

Russische democratische revolutie en Orthodoxe renaissance

Hoewel de Russische politieke cultuur en geschiedenis beide kunnen worden opgevat als een struikelblok voor de zich ontwikkelende burgerlijke maatschappij, bevatten ze ook onaangeboorde bronnen die een constructieve invloed kunnen hebben op de democratische hervormingen. Daarom ligt de focus van hoofdstuk zes op de factor 'Orthodoxie' binnen de opkomst van de burgerlijke maatschappij in hedendaags Rusland.

In de eerste plaats onderzoekt de auteur, vanuit een sociologisch perspectief, de civiele rol van de Russische Orthodoxe Kerk (ROK) in de context van een seculiere democratie. Sinds de ineenstorting van de Sovjet Unie en de maatschappelijke liberalisatie tijdens de *perestrojka* kan men duidelijk het toenemende belang zien van de ROK in het maatschappelijke debat. Na zeventig jaar van onderdrukking heeft de ROK een prominente en geprivilegieerde plaats ingenomen in de publieke arena, omdat zij een nieuwe nationale identiteit biedt ter vervanging van de communistische ideologie.

In de tweede plaats onderzoekt de auteur of de Orthodoxe denktraditie een alternatieve en goedbeargumenteerde conceptie van de burgerlijke maatschappij kan bieden. Vanuit een essentialistisch perspectief wordt bekeken hoe de

ROK reageert op het proces van modernisatie en zich aanpast aan de seculiere burgerlijke maatschappij. De auteur presenteert drie benaderingen om de verhouding te beschrijven van de Orthodoxe traditie tot de burgerlijke maatschappij: (1) een gepolitiseerde versie van de Russische Orthodoxie die zich voordoet in de beweging van fundamentalisme, (2) een conservatieve positie van de ROK die uitgesproken is in haar officiële sociale doctrine en (3) een liberale hervormende trend die probeert de conservatieve sociale leer van de ROK te herzien naar een humanistisch en meer democratisch perspectief.

Orthodox fundamentalisme schrijft geen positieve waarde toe aan de seculiere politieke macht en de zelfstandige en zelfbesturende burgerlijke maatschappij. Fundamentalisme bemoeit zich met politieke zaken en stelt een theocratie voor in de plaats van een democratie. De officiële leer van de ROK (Orthodox conservatisme) kiest voor een middenweg en levert een genuanceerder antwoord. De ROK tolereert de seculiere democratische staat en de burgerlijke maatschappij als onvermijdelijke, maar tijdelijke realiteiten, waarin wederzijdse bemoeienis is uitgesloten. De ROK wil de verhoudingen tussen staat en kerk zien zoals is voorgeschreven in het normatieve model van de Byzantijnse *symfonija*. Hierbij wordt de spirituele gemeenschap van de christelijke Kerk (de *Ekklesia*) geïdentificeerd met de politieke gemeenschap van het Byzantijnse Rijk. Tegelijkertijd erkent de Kerk dat dit model onrealiseerbaar is binnen de Russische staat die zichzelf niet als Orthodox begrijpt. De ROK spreekt haar voorkeur uit noch voor het bestaande democratische systeem noch voor andere politieke systemen. Deze onverschilligheid is een gevolg van de dualistische tendens in de Orthodoxe denktraditie die een duidelijk onderscheid maakt tussen 'spiritueel' en 'seculier.' Door het verdedigen van het ideaal van *Ekklesia* als de ultieme vorm van menselijke gemeenschap, pleiten conservatieve theologen voor eschatologisatie in plaats van modernisatie. In tegenstelling tot deze conservatieve positie van de ROK beweren liberale theologen dat christendom niet in tegenspraak is met het democratische

principe van gewetensvrijheid. Ze staan positief ten opzichte van modernisatie en omarmen de seculiere burgerlijke maatschappij als een forum waarbinnen de ROK, net zo als andere religieuze organisaties, haar geloof publiek en legaal kan uiten en praktiseren, zonder dat de seculiere staat zich hiermee bemoeit.

Niettemin blijft de Orthodoxe denktraditie haar opvatting van de burgerlijke maatschappij funderen op het ideaal van eenheid (*sobornost'*). Anders dan de seculiere burgerlijke maatschappij, impliceert *sobornost'* niet het sociale contract tussen individuele mensen, maar belichaamt een mysterieus gevoel van consensus tussen individuen, dat bereikt wordt middels een radicale transformatie volgens het ideaal van *Bogochelovechestvo*. Het Orthodoxe concept van de burgerlijke maatschappij verdedigt gemeenschap en wederzijdse dienstbaarheid, in contrast tot individuele autonomie en rechten. In deze zin onderscheidt de Orthodoxe sociale leer zich van de sociale denktraditie van de Westerse Kerken: Orthodoxie is meer begaan met het gemeenschappelijke ideaal van het sociale leven dan met het individu en zijn rechten.

Russische burgerlijke maatschappij anno 2012

De belangrijkste conclusies van deze studie kunnen als volgt worden samengevat. De evaluatie van het democratische project in post-sovjet Rusland heeft aangetoond dat er twee dimensies betrokken zijn in de analyse van de burgerlijke maatschappij: de empirisch-descriptieve dimensie waarin de burgerlijke maatschappij beschreven kan worden als een maatschappelijk fenomeen, en de filosofisch-conceptuele dimensie waarin de burgerlijke maatschappij een normatief idee vertegenwoordigt.

De problematische opkomst van de burgerlijke maatschappij in postcommunistische regimes maakte het tot een uitdaging om het normatief-ethische ideaal en de sociaal-politieke realiteit bij elkaar te brengen. In hedendaags Rusland is de burgerlijke maatschappij sinds ruim twintig jaar een realiteit: er bestaat feitelijk een netwerk van publieke organisaties die functioneren op de grens

van de politiek, de corporatieve sector en de privé sfeer. Tegelijkertijd blijft de burgerlijke maatschappij voor Rusland een vrij nieuwe en onbekende realiteit. Zoals de versnelde democratische transformatie in Oost- en Centraal-Europa laat zien, ontstaat de burgerlijke maatschappij niet vanuit een historisch vacuüm, maar is deze afhankelijk van diepgewortelde tradities en concepties.

Een bijzonder probleem van de Russische burgerlijke maatschappij is het ontbreken van een ontwikkelde publieke sfeer en van een ontwikkelde zelfconceptie van de maatschappij als een onafhankelijke, erkende entiteit die gerechtigd is om in het politieke proces te participeren op één lijn met de staat. De politieke macht in hedendaags Rusland neigt naar een autoritair karakter terwijl de politieke sfeer steeds meer gebureaucratiseerd raakt en vervreemd van de samenleving. Dezelfde tendens doet zich voor in de sfeer van de economie, omdat de economische verhoudingen zijn doordrongen van een ethiek van individualisme terwijl het gemeenschappelijke ideaal verdwijnt. De Russische burgerlijke maatschappij wordt continu verdrukt tussen het economische individualisme en het politieke autoritarisme en moet vechten voor een legitieme plaats tussen de staat en de markt.

De titel *Struggling for Civility* slaat op het doornachtige pad dat de Russische maatschappij sinds de transitie heeft bewandeld. De opkomst van de burgerlijke maatschappij impliceert voor democratische regimes een maatschappelijke strijd voor het ideaal van een open, tolerante en *beschaafde* maatschappij.

All rights reserved.

© Dr. Olga Hoppe-Kondrikova, EthixAdvice 2012

ethix
advice

ethixadvice.com
tel. +31 (0) 6 49917664
o.kondrikova@ethixadvice.com